

МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА ПАРЛАМЕНТСЬКА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ
ІНФОРМАЦІЙНИЙ ЦЕНТР З ПИТАНЬ
КУЛЬТУРИ ТА МИСТЕЦТВА

ДЗК

Випуск 1/5

2013 р.

ДЕЯКІ ПРОБЛЕМИ ОХОРОНИ АРХЕОЛОГІЧНОЇ СПАДЩИНИ
В УКРАЇНІ

Оглядова довідка за матеріалами преси
(2011–2012 рр.)

Україна володіє унікальною історичною спадщиною, особливе місце серед якої займають пам'ятки археології. Адже саме вони можуть розповісти про побут і традиції наших предків, що, безумовно, сприяє самоідентифікації нації та забезпечує сталий суспільний розвиток нинішнього та майбутнього поколінь.

Варто звернути увагу на те, що українська земля, за дослідженнями науковців у галузі археології, є однією з найбагатших на археологічні пам'ятки серед країн Європи. На сьогоднішній день, майже півтори тисячі міст і селищ та понад 8 тисяч сіл України мають цінні об'єкти культурно-історичної спадщини. Тільки на державному обліку перебуває понад 140 тисяч пам'яток, із них майже 49,8% – пам'ятки археології.

За роки незалежності, що стали часом складних реформ для українського суспільства, нашій державі вдалося створити достатню правову базу для захисту археологічної спадщини. Так, було прийнято Закони України „Про охорону культурної спадщини” та „Про охорону археологічної спадщини”, Земельний Кодекс України тощо.

Згідно із чинним законодавством, археологічні пам'ятки, у тому числі ті, що знаходяться під водою, включаючи пов'язані з ними рухомі предмети, незалежно від форм власності території чи водного об'єкта, на яких вони розташовані, є державною власністю. З моменту виявлення і до передачі на зберігання знахідки охороняються державою нарівні з об'єктами музейного фонду України. Вони підлягають передачі на зберігання до визначених у дозволі на проведення археологічних розвідок, розкопок, інших земляних робіт, а також на дослідження решток життєдіяльності людини, що містяться під земною поверхнею та водою, фондів музеїв, у яких зберігаються музейні колекції і предмети, що є державною власністю і належать до державної частини Музейного фонду України.

Свідченням уваги, що приділяється питанням охорони культурної спадщини, є також ратифікація Україною найбільш авторитетних Конвенцій ЮНЕСКО та Ради Європи, впровадження їх положень у пам'яткоохоронну практику держави.

Багатовекторність пам'ятко-охоронної справи вимагає постійної роботи із вдосконалення законодавчої бази. Так, у 2011 році Міністерство культури України як уповноважений у сфері охорони культурної (археологічної) спадщини орган підготувало проект Закону України „Про національну культурну спадщину”, який було розглянуто і в основному схвалено Громадською гуманітарною радою при Президентові України. Однією із позитивних рис цього проекту є врегулювання питань, пов'язаних із особливостями охорони археологічної спадщини, а також посилення відповідальності за порушення вимог законодавства у сфері охорони культурної спадщини. На етапі розроблення у Міністерстві також перебуває проект постанови Кабінету міністрів України: „Про затвердження Порядку проведення наукової археологічної експертизи” [1, 2].

Контроль за додержанням норм законодавства у пам'яткоохоронній сфері та ретельний нагляд за проведенням земляних і будівельних робіт на будь-яких територіях країни – цими питаннями опікується Міністерство культури України. У межах своєї компетенції воно: слідкує за дотриманням затверджених або погоджених із відповідними органами охорони культурної спадщини програм та проектів щодо проведення робіт на охоронюваних археологічних територіях, видає розпорядження та приписи стосовно їх припинення у разі наявних порушень; здійснює нагляд за виконанням робіт із дослідження, консервації, реабілітації, реставрації, ремонту, пристосування, музеєфікації та видає дозволи на проведення археологічних розвідок, розкопок, дослідження решток життєдіяльності людини, що містяться під землею поверхнею, під водою; оголошує топографічно визначені території чи водні або підводні об'єкти охоронюваними археологічними територіями, встановлює режим збереження і використання даних територій; погоджує проекти відведення земельних ділянок, питання щодо зміни власника земельної ділянки (землекористувача) на охоронюваних археологічних територіях тощо [3].

Серед іншого, велику увагу Мінкультури приділяє питанням щодо посилення боротьби із так званими „чорними археологами”, які знищують пам'ятки і тим завдають державі величезної шкоди [4].

Останніми роками чорних археологів невпинно прибуває. По суті, підросло нове покоління спритників, які підлаштовуються під нинішні реалії. Тільки діють вони сьогодні здебільшого не напівкустарним примітивним способом, а на професійній науковій основі. Спокусившись легкістю наживи,

вони вивчають історичні карти, озброюються металошукачами і часто до їх рук потрапляють справжні раритети: сережки, обручки, намиста, посуд, предмети побуту, зброя – одне слово, те, що на чорному ринку має неабияку ціну. Такі раритети одразу ж знаходять покупців на місцевих ринках антикваріату, а згодом у столиці, і навіть за кордоном, бо Європа і світ знаються на таких цінностях і одразу прибирають їх до рук, не гребуючи походженням.

До такого виду бізнесу часто долучаються псевдоісторики, які добре обізнані з тими чи іншими місцевостями, вони виводять шукачів на відповідні об'єкти. Буває, що чорні археологи працюють за конкретними замовленнями конкретних „цінителів” історії, які за знахідки щедро розплачуються [5].

У популярному контексті Європа може похвалитися печерами із наскельними малюнками та середньовічними замками. У нас немає таких печер, натомість є абсолютно унікальні палеолітичні житла з кісток мамонтів та поселення-гіганти Трипільської культури – унікальні культурні явища, якими Україна має пишатися. Відомо, що Трипільська культура була поширена на території не лише нинішньої України, але й Молдови та Румунії, проте лише на території України було виявлено поселення-гіганти на три тисячі жителів, які займали територію у 450 гектарів.

Крім того, Україна завжди виступала транзитною територією – через її землі проходив Шлях із варягів у греки, й частково – Великий Шовковий шлях. Й саме на території України, на думку кандидата історичних наук, ученого секретаря Інституту археології НАН України О. Корвін-Піотровського, сформувався особливий поховальний обряд – кургани.

І хоча артефакти Трипільської культури чи скіфської епохи, архітектурні пам'ятки Київської Русі або античні міста-держави на теренах північного Причорномор'я – Ольвія, Тіра, Пантікапей, Херсонес – були створені задовго до появи українців та України як такої, це все одно є історичним надбанням українського народу і невід'ємною складовою його національної культури [6].

Проте досі невідомо, що у собі приховує український степ. Можливо, попереду українських археологів чекають не менш визначні відкриття. Аби ж тільки дослідженням фахівців не став на заваді незаконний промисел любителів старовини.

У будь-якій області України є цікаві об'єкти, що як магнітом притягують до себе чорних археологів.

Так, потребують захисту правоохоронців та суспільства історичні пам'ятки Кіровоградщини. За словами начальника відділу охорони культурної спадщини облдержадміністрації Н. Лісняк, занепокоєння викликають випадки, пов'язані із несанкціонованими археологічними дослідженнями. Зокрема, йдеться про знищення курганів у Долинському, Онуфріївському та

Олександрійському районах області. Про хід незаконних розкопок на території Кіровоградщини було поінформовано правоохоронні органи, проте у жодній справі не було знайдено правопорушника.

Не менше порушників і серед шанувальників знахідок часів Великої Вітчизняної війни. В області не так уже й багато офіційних пошукових загонів, які на законних підставах досліджують військові поховання. Отже, більшість „дослідників” ведуть свою діяльність нелегально [7].

На Сумщині чорна археологія особливо розвинена. Це пояснюється значною історичною спадщиною і цінним культурним багатством, якими володіє область. Тому неможливо обійти увагою таку значну подію, що відбулася у 2012-му році у культурному житті краю, як поповнення експозиції Лебединського міського художнього музею ім. Б. К. Руднева цінним історичним експонатом – печаткою „Лебединского Общественного Собрания” XVIII століття. Ця пам’ятка пройшла чималий історичний шлях перед тим, як повернутися на свою батьківщину.

За словами міського голови Лебедин А.Трояна, інформація про печатку свого часу з’явилася на Інтернет-сайті АUKRO, де невідомий власник пропонував її за чималу суму. Не залишалося сумнівів, що вона стала здобиччю чорних археологів, для яких прийнятна лише мова грошей. Тож, після тривалих консультацій із фахівцями-істориками на допомогу прийшов почесний громадянин Лебедин В. Бухарєв, який викупив раритет за власні кошти і передав його міській громаді. Відтак відвідувачі музею мають можливість бачити давній знак ідентифікації своїх далеких пращурів, який становить незаперечну історико-культурну цінність [8].

У кожному селищі Хмельниччини, як стверджують археологи, є „шукачі скарбів”. Особливо постраждали від їх діяльності кургани, що знаходяться у катастрофічному стані. На історичному факультеті Кам’янець-Подільського національного університету імені І. Огієнка стверджують: в області їх – до кількох тисяч.

Завідувач кафедри згаданого вище навчального закладу, доцент А. Гуцал, який щороку власним коштом організовує археологічні експедиції, зауважує, що грабують їх постійно. Навіть у селах стали модними металошукачі, тут мешкає по кілька таких „фахівців”. Ці люди почали працювати вельми кваліфіковано – уважно стежать за науковими дослідженнями, читають спеціалізовані видання. Навіть буває таке, що готова до друку нова книга, але науковці гадають: чи варто її випускати у світ, щоб „чорні археологи” отримали нове керівництво до дії.

Декілька років тому працівники Городоцької райдержадміністрації разом із правоохоронцями затримали громадянина Німеччини, який займався

розкопкою кургану. Він сюди прибув із подолянином, який працював за кордоном. Оснащення для розкопок вони привезли з Європи. Всього було вилучено кілька ящиків давніх металевих виробів, вийнятих із кургану. Але ж це й не дивно – Ольвія знаходиться під охороною, та і її грабують, а місцеві кургани доступні всім. Буває, що „чорні археологи” навіть пропонують учасникам археологічних експедицій „співпрацю і чесний поділ знайденим”.

Вражають й обсяги робіт. Приміром, під смт Сатанів Городоцького району на кургані вибрали квадратну яму шириною до чотирьох метрів, глибиною до шести. До речі, саме тут науковці університету імені Огієнка відкрили безмежне поле для археологічних досліджень. Велика група – до 20 курганів, два з них хоч і пограбовані, але дуже цікаві для науки – передусім своїми конструкціями. Жоден не будувався аби як, це добре спланована споруда, зроблена за певними канонами. Тож, команда археологів під керівництвом А. Гуцала загорілася ідеєю перетворити групу пам’яток під Сатановом на археологічний музей. Ця територія входить до Національного природного парку «Подільські Товтри». На території Черкащини такий заповідник оголошено – там кургани більш ранні, ніж піраміди в Єгипті – то чому б не мати такого в Західному регіоні, аби вберегти кургани Хмельниччини від подальшого розграбування.

Є чимало й таких прикладів, коли люди розуміють, що стародавні реліквії – загальнолюдське надбання. Тільки останніми роками на території Автономної Республіки Крим місцевими жителями і туристами було знайдено та передано науковцям: понад 10 тисяч монет різної чеканки (найбільший із знайдених за всю історію незалежної України скарб, виявлений у лісі на горі Тепе-Оба); золотий дзбан XIV століття, що належав першому кримському хану, засновнику Кримського ханства Хаджі Гірею, древній мідний глек, бронзову тацю, срібну джезву та дорогоцінну давньогрецьку посудину для пахоців (пам’ятки виявлено на території стародавнього кримського міста Солхат, яке нині має назву Старий Крим, і передано місцевим музеям).

Регулярно поповнюють колекції місцевих музеїв й археологи. Так, спеціалісти Південнобережної експедиції Кримської філії Інституту археології НАН України під час своїх досліджень залишків колишньої потужної цитаделі міста Солхат знайшли коштовні ювелірні вироби й понад 150 середньовічних монет. Це не перша подібна знахідка у колишній столиці Кримського улусу Золотої Орди.

На жаль, не всі скарби, викопані з кримської землі, стають експонатами музеїв. Зокрема, у 2011 році місцевий мешканець знайшов 335 срібних монет, відчеканених у XIII столітті за часів правління трьох ханів – Токти, Узбека й Джанібєка. Ці монети розійшлися через антикварні ринки до приватних

колекцій. Лише частину їх вдалося викупити у колекціонерів Феодосійському музеєві грошей [9].

Останнім часом у Криму активізувалася діяльність чорних археологів. І масштаби пограбувань старожитностей з кожним роком збільшуються. Спеціалісти вкотре наголошують – врятувати їх від знищення можна лише за допомогою археологічних досліджень. Бо вже давно стало прикрою реальністю, що вони проводяться зазвичай після грабіжників, котрі щороку нищать майже тисячу поховальних комплексів. Прикро, що правоохоронні органи традиційно „не встигають” виявити вандалів і крадіїв національного спадку, й за останні роки не відбулося жодного показового суду, попри їхню активну діяльність, яка не припиняється навіть узимку [10].

У Криму необхідно посилити заходи з протидії несанкціонованим розкопкам і розграбуванню пам'яток археології. Таку думку на робочій нараді, що відбулася у березні 2012 року, висловив заступник голови Ради міністрів АР Крим Г. Псарьов. За матеріалами Головного управління інформаційної політики Ради міністрів, віце-прем'єр автономії повідомив, що на території регіону налічується близько 5,6 тисячі таких об'єктів (це найбільш щільна концентрація археологічних пам'яток в Україні) і деякі з них несанкціоновано розкопують і нищать. Так, в останні десятиліття минулого століття багато пам'яток, насамперед античних і середньовічних, було зруйновано, а незаконні розкопки набули промислових масштабів.

Президент України В. Янукович на засіданні Громадської гуманітарної ради зазначав, що потрібно посилити роботу зі збереження культурної спадщини. Голова Республіканського комітету Автономної Республіки Крим з охорони культурної спадщини Л. Опанасюк виступила з пропозицією делегувати очолюваному нею комітету повноваження з видання розпоряджень, приписів, дозволів на проведення археологічних розкопок та встановлення штрафних санкцій. Крім того, глава відомства запропонувала створити раду сприяння охороні культурної спадщини, організувати постійну „гарячу лінію”, щоб громадяни могли повідомляти про відомі їм факти розграбування пам'яток [11].

Як свідчить статистика, у 2011-му році у Криму було зареєстровано 17 випадків незаконних розкопок, у 2012-му – 11. Можна лише здогадуватися, яку кількість раритетів викопали і вивезли грабіжники пам'яток, якщо офіційні наукові експедиції за останній рік здали в республіканський комітет на зберігання 14101 артефакт. Того ж року на аукціоні в США невідомим власником було продано золоту боспорську монету кінця IV сторіччя до нашої ери. Її придбали за 3,2 млн. доларів, а вивезено її, як припускають учені, із незаконно розкопаного могильника в Криму, під Керчу.

„Збережемо археологічну спадщину Криму” – акцію під такою назвою ініціював улітку 2012-го року Республіканський комітет АРК з охорони культурної спадщини. Учасники заходу, не зволікаючи, взялися за роботу. Протягом години засіяли 2 га „печерного міста” Бакла, розташоване в Бахчисарайському районі, десятьма кілограмами металевої стружки.

Обрали це городище не випадково, оскільки за 800-річну історію воно накопичило багато археологічних цінностей, які мало вивчені істориками, проте постійно перебувають під пильним оком чорних археологів. Про це переконливо свідчать „свинорийчики” – невеличкі ямки, якими всипане підніжжя та плато Бакли. Чорні археологи, як правило, працюють з металошукачами, що реагують на будь-який метал. Тому організатори впевнені, що ця акція унеможливить їхні пошуки. Вони також запевняють, що справжнім археологам це абсолютно не зашкодить. Адже метал залишиться у верхньому шарі ґрунту, який під час розкопок завжди знімають.

Голова Республіканського комітету з культурної спадщини Л. Опанасюк зазначає, що у кримській автономії сконцентровано колосальну кількість пам’яток, тому проблема їх розграбування завжди стоїть дуже гостро. Нині відомство може скласти значний список пограбованих і втрачених назавжди безцінних пам’яток археології – печерних міст, курганів, склепів, могильників та інших історичних об’єктів. Аби вберегти історію від знищення, комітет постійно співпрацює із правоохоронцями, але здебільшого такі злочини розкривають офіційні археологічні розкопки, але для цього потрібне фінансування. Тому, вивчивши світовий досвід, вирішили боротися із шукачами легкої наживи в інший спосіб.

Наступним місцем проведення акції має стати давнє поселення Мангуп-кале, що також розташовано у Бахчисарайському районі. Пропонується на наступному етапі використовувати для розсіювання металевого сміття аероплани або вертоліт, як це роблять у світі. Голова Республіканського комітету Л. Опанасюк запевнила, що цей метод є екологічно безпечним і погодженим із Республіканським комітетом з охорони природного довкілля та Республіканським комітетом з питань лісового і мисливського господарства. Л. Опанасюк також звернулася до директорів заводів, підприємців та всіх не байдужих до своєї історії людей підтримати акцію. Для подальшої її реалізації знадобиться металева стружка, монети номіналом 1–2 копійки, алюмінієвий дріт [12, 13].

Щороку більшає армія самочинних мисливців за підводними скарбами. Цілковито відкрито через Інтернет представники різних зовні цілком легальних фірм пропонують аквалангістам екскурсії, які насправді виявляються

незаконним полюванням на підводні трофеї, що мають історичну та культурну цінність.

З роками якіснішим стало спорядження чорних археологів і, як результат, доступнішими – дедалі глибші ділянки морського дна, а отже й все відчутніше відбувається пограбування науки. Прикро, адже такі артефакти, як монети, коштовності та інші різні предмети, що їх знаходять в уламках затонулих кораблів, допомогли б науковцям з'ясувати походження останніх, дату їх загибелі, розповісти цікаві факти про історію далекої епохи.

Особливо привабливими для нелегальних шукачів скарбів є території древніх портів і затоплених полісів, місця затонулих у кримських водах кораблів, цвинтарі древніх вітрильників біля античних і середньовічних міст. Додає інтриги розголос про величезну кількість кораблів, що залишилися у чорноморських водах південно-західного Криму у часи Кримської війни (1853–1856 рр.). Скажімо, тільки під час урагану в листопаді 1854 року в Балаклавській бухті затонуло 60 англійських, французьких та турецьких суден, що готувалися до обстрілу міста-фортеці Севастополь. Справжні полювання чорні археологи влаштовують також за численними останками кораблів, субмарин, літаків та зброєю часів Другої світової війни.

„Чорні” аквалангісти знищують нашу історію, активно грабуючи пам'ятки, що дісталися у спадок від багатомістової історії цивілізації. Водночас, антикварні ринки Києва, Севастополя та інших міст України поповнюються трофеями із глибин Чорного моря. Все найцінніше скуповують, майже не торгуючись, вітчизняні й закордонні колекціонери. Стимулом для чорних археологів є попит на предмети епохи Відродження, що збереглися на морському дні. Частішають випадки продажу різного озброєння. Нелегальних аквалангістів не зупиняє навіть небезпека для життя, пов'язана із полюванням на боезапаси Другої світової війни. Ніхто з них не зважає на „залізне” правило легальних клубів аквалангістів: „Дивись на все – не чіпай нічого”.

Активістів офіційних дайв-центрів турбує те, що за їх підрахунками кількість нелегальних аквалангістів щоліта множиться у рази. Їм вдається обминути інспекцію археологічного нагляду при департаменті охорони підводного спадку, вони обминають процедуру обов'язкової реєстрації занурень. А отже, ігнорують й інструктаж про те, як слід поводитися із знахідками, що становлять культурну та історичну цінність, із вибухонебезпечними предметами, користуючись при цьому платною допомогою нерозбірливих у засобах заробітку місцевих жителів та всіх, хто бажає збагатитися за рахунок антикваріату чи зброї.

Через діяльність сучасних піратів на очах зникає те, що зберігалось на дні десятиліттями й віками. Якщо безконтрольному зануренню до підводних

об'єктів не встановити надійної перепони, є загроза повного зникнення предметів старовини по всьому кримському узбережжю і не лише на незначних глибинах. [14].

В Україні, звісно, є закони, що дозволяють покарати кримінальних любителів швидкої наживи, потрібно тільки, щоб вони працювали. Тут необхідно зазначити, що кожен із цих законодавчих актів передбачає проведення цілого комплексу заходів, спрямованих на захист національного надбання, яким є археологічна спадщина України. Свого часу це дозволило зберегти значну частину археологічних пам'яток від „чорних” археологів, несумлінних забудовників та свавілля місцевої влади.

Тож, яка ж роль у цьому процесі держави, правоохоронців, органів місцевого самоврядування? На жаль, контроль пущено майже на самоплив, або близько до цього. За останні кілька років можна назвати два-три випадки, коли правоохоронці порушували справи за фактами недбайливого ставлення до об'єктів культурної (археологічної) спадщини.

Нещодавно Верховна Рада ухвалила закон, який посилює відповідальність за подібні діяння. Так, розмір штрафу збільшено до 1700 гривень, навіть передбачене позбавлення волі терміном до двох років. До 2550 гривень (було 1700) зросло покарання за навмисне пошкодження об'єктів культурної спадщини, що перебувають під охороною держави.

На жаль, такий розмір штрафу може налякати хіба що початківця. А якщо порушники працюють під надійним фінансовим прикриттям, то за виручені кошти можна спокійно розраховуватися з державою і далі займатися прибутковим ремеслом.

Отже, багато чого залежатиме від особистої позиції кожного з нас, від того, як поводитимуться ті, хто називається місцевою владою, громадськістю. Адже в будь-якому населеному пункті, й насамперед у сільському, чудово знають таких заробітчан, бачать, коли і де вони ведуть свій промисел. Мовчати і спостерігати означатиме і надалі потурати розкраданню [5].

Вочевидь, не тільки пограбування археологічних пам'яток з морських глибин, але й українська земля дуже скоро може стати товаром, а ми достеменно ще не знаємо, які скарби вона приховує.

Доводиться констатувати, що часто знищення археологічних пам'яток відбувається унаслідок бездіяльності органів місцевого самоврядування та виконавчої влади. Трапляється, що з їх згоди через кургани прокладають автошляхи, або землі, на яких стоять ці пам'ятки археології, розорюються сільхозтехнікою. У деяких областях їх площі навіть сягають 90–95 відсотків.

Так, 2011-го року Головне управління боротьби з організованою злочинністю та Прокуратура Київської області оголосили у розшук начальника

Держкомзему Києво-Святошинського району В. Литвина. Його звинуватили у зловживанні службовим становищем і перевищенні повноважень.

Як з'ясувало слідство, він видав державний акт на 14 гектарів землі, що вважається пам'яткою археології національного значення, відомою як „Велике Ходосіївське городище”. За словами заступника директора Інституту археології НАН України Г. Івакіна, це городище вважається пам'яткою археології V століття до нашої ери.

За даними правоохоронців, посадовець видав акт без отримання висновку органу з охорони культурної спадщини. Заподіяні державі збитки вимірюються сумою у 200 млн. доларів США [15].

А от збитки за зруйнований скіфський курган III–IV століття до н. е. оцінили у 3 млн. 928 тис. 761 грн. Відбулося це на Вінниччині, під час будівництва газопроводу. Прямо по кургану, що знаходиться у селі Тростяничок Тростянецького району, пройшов екскаватор підприємства ПАТ „Укргазбуд”. Сектор охорони культурної спадщини Вінницького обласного управління культури повідомив про факт руйнування кургану в прокуратуру та міліцію.

Слід зазначити, що знищений курган – з групи Гордіївських курганів, що належать до найбагатших у Європі. Можливо, тут на археологів чекала б удача, та поки що вони підібрали тільки залишки скіфської амфори – їх викопали газобудівники на глибині двох метрів. Дослідники припускають: предмет виготовлено у IV столітті до н. е. Викопані кістки свідчать, що було в кургані й поховання.

Однією з причин, як цивілізовані люди могли пройти екскаватором по кургану, називалася відсутність відповідних знаків на цій ділянці – начебто без них неможливо було визначити, що на території розташовано об'єкти історико-культурного призначення. Як уточнив Голова правління обслуговуючого кооперативу „Вінницягазбуд” Ю. Вербальчук, 24 жовтня 2011-го року очолюваний ним кооператив уклав договір з управлінням капітального будівництва облдержадміністрації на завершення будівництва газогону. На підставі цього було отримано проектно-кошторисну документацію, яку й передали виконавцеві робіт – ПАТ „Укргазбуд”. Разом із документацією було підготовлено й надано відповідним органам й інші дозвільні документи. Отже, за словами порушників, проект, де визначаються межі та місце прокладання газогону, пройшов державну експертизу.

Ю. Вербальчук також наголосив на тому факті, що на ділянці даного газогону землі вже були зорані, засіяні зерновими культурами. Тож, згідно із договором між кооперативом і товариством, кооператив „Вінницягазбуд” ще й був змушений відшкодувати товариству „Зернопродукт МХП”, яке орендує ці

землі, кошти за недоотриманий дохід з незібраних посівів. Цей факт, начебто, підтверджує, що позначки про курган тут не було.

Та найбільш кричущим археологи називають те, що газобудівники не виконали припис щодо призупинення робіт. Управління культури надіслало даний припис як керівництву ПАТ „Укргазбуд”, так і обслуговуючому кооперативу „Вінницягазбуд”.

За словами директора Подільської філії науково-дослідного центру „Рятівна археологічна служба” Інституту археології НАН України С. Сугака, згідно із чинним законодавством, припис органів охорони культурної спадщини є обов’язковим до виконання усіма юридичними та фізичними особами. Однак у цьому випадку археологи змушені були скласти акт про ігнорування припису газобудівниками. Цей документ, як і протокол огляду місця події, було передано у правоохоронні органи.

Саме представники вищезазначеної археологічної служби області виявили факт пошкодження кургану. Встановлено це було на етапі виконання робіт із прокладання газогону. За словами археологів, висота кургану – приблизно 3 метри. Тому вони з подивом сприйняли пояснення про те, що насип не було видно. Одразу повідомили про це обласне управління культури. Однак навіть спільними зусиллями зупинити тих, хто розкопує кургани, їм не вдалося. Тому їй довелося звертатися до прокуратури та міліції Вінницької області.

Коментуючи даний інцидент, завідувач сектору охорони культурної спадщини Вінницького обласного управління культури М. Потупчик наголосив, що за пошкодження археологічних пам’яток передбачено кримінальну відповідальність за ст. 298 Кримінального кодексу України, а тут порушення закону очевидні. По-перше, проект на будівництво газогону не погоджено з органами охорони культурної спадщини. По-друге, роботи проводилися без дозволу названого органу. Так само очевидним є знищення пам’ятки археології – кургану, який значиться у реєстрі під № 120. Про його наявність свідчив попереджувальний знак, встановлений на полі, де копали траншею для газогону.

Але головна причина, на думку М. Потупчика, не в тім, є знак чи нема, а у відсутності культури наших людей, у їх недбалому ставленні до свого минулого. Звичайно, йдеться про невеликий клаптик землі, на якій стоїть курган. Однак у будь-якій європейській країні, зазначає він, такий факт насамперед засудила б громадськість ще до того, як прийняли рішення про законне покарання винуватців. А у нас більшість байдуже ставиться до своєї історії.

Іноді доводиться сподіватися і на людську совість. Може, прийшлий господарник нічого не відає про ті могили: земвідділ, узаконюючи договори оренди, не наносить на карту курганів, хоча кожний з них береже у собі історію краю. Але місцеві мешканці від діда-прадіда чули перекази, що то за пагорби. Вони могли б розповісти про древню могилу, застерегти від розорення, щоб потім не прийшло відчуття великої втрати, адже у кожного народу є генетична пам'ять.

Чи покарають винуватців буде залежати від правоохоронців, від рішення суду. Та якщо таке станеться, обласне управління культури вважає, що стягнуті з правопорушників кошти мають бути використані для наукового дослідження зруйнованого кургану [16].

На Донеччині позаминулого року правоохоронці намагалися зупинити спроби безконтрольного використання особливо цінних земель, де розташовано археологічні пам'ятники. Так, Краснолиманська міжрайонна прокуратура порушила кримінальну справу за фактом недбалого виконання своїх службових обов'язків місцевим фахівцем-землевропорядником. У дозвільній документації на користування землею посадовець не вказав наявність на цій території пам'яток архітектури – курганів. А фермер, який орендував ділянку, протягом кількох років вирощував тут врожай, виконуючи певні сільськогосподарські роботи. Загальна площа розораних курганів досягла майже 60 гектарів, а заподіяні державі збитки склали 200 тисяч гривень. За згаданим фактом було порушено кримінальну справу за статтею 367 Кримінального кодексу України („Службова халатність”).

На жаль, цей випадок не поодинокий, адже подібна службова халатність призвела до розорювання курганів і на півдні області, де Маріупольський міжрайонний природоохоронний прокурор порушив карну справу щодо співробітника одного з тутешніх музеїв. Три роки сільськогосподарська техніка працювала на земельній ділянці, де розташовані археологічні об'єкти. А можливою такою ганебною ситуацією стала через те, що посадова особа – працівниця музею, надаючи дозвільні документи на користування землею, проігнорувала наявність об'єктів культурної спадщини. Порушення чинного земельного законодавства завдало збитків на суму більше 260 тисяч гривень [17].

Прикро, але сьогодні вже нікого не дивує ситуація, коли у заповідниках сіють пшеницю і пасуть корів. Так, на Запоріжжі чимало земель належать до природно-заповідного фонду. Лише древніх курганів у регіоні налічується до 7 тисяч. У 2012-му році прокуратура області при перевірці заповідних земель знайшла там посіви пшениці [18].

Розорюються ділянки зі стародавніми курганами у Миколаївській області. Дедалі частіше стають заручниками чиновницького невігластва. За законом, усі давні могили під охороною держави. Але часто на земельних наділах, отриманих у приватні руки при розпаюванні, кургани по-варварському розорюються. За словами заступника директора Науково-дослідного центру охоронно-археологічної служби України у Миколаївській області, старшого викладача інституту історії та права Національного університету ім. В. Сухомлинського О. Смирнова, керівництву НДЦ доводиться щорічно надсилати до прокуратури близько 100 актів про порушення законодавства з охорони пам'яток культурної спадщини.

Археологи намагаються обстоювали справедливість у суді. Так, у 2011 році повернуто статус недоторканності унікальним курганам, що через недбальство працівників управлінь культури та сільського господарства Веселинівської і Казанківської райдержадміністрацій пішли під земельні наділи та зазнали руйнування. Площі, на яких вони стоять, вилучено з сільгоспкористування.

Даючи пояснення у суді, фермери лише розводили руками. Мовляв, ось задокументовані акти на землю, тут немає застереження, що хоч якийсь клаптик поля не можна розорювати. Власники ділянок ще під час судових слухань погодилися отримати відрізані частки з їх паю у будь-якому іншому місці.

Варто зазначити, що у більшості районів Миколаївщини на одного землевласника під пай у середньому припадає від 8 до 10 гектарів. Курган орієнтовно займає від 0,3 до 0,5 гектара. У ситуації, яка склалася навколо цього питання, фермери звинуватили чиновників, що знехтували процедурою погодження з охоронно-археологічними службами процесу передачі землі у приватну власність.

Щорічно охоронно-археологічна служба фіксує не менше двох десятків нових археологічних пам'яток (загалом в області – понад 5 тисяч охоронних об'єктів). Це пам'ятки національного та місцевого значення, археологічні заповідники, поселення та могильники (або так звані кургани). Та навіть ще у радянські часи, коли розкопки фінансувалися краще, археологам не вдалося усі візитівки минувшини занести до кадастру та облікової карти охоронних об'єктів.

Та, як бачимо, і статус археологічної пам'ятки не завжди може врятувати – з початку 2012 року археологи зафіксували руйнування понад 120 курганів області [19, 20, 21].

Археологія – справа клопітна, а її знахідки – надбання культурної скарбниці усього людства. Тенденція до тотального руйнування українських

курганів є вкрай тривожною. На думку заступника директора Науково-дослідного центру охоронно-археологічної служби України у Миколаївській області, старшого викладача інституту історії та права Національного університету ім. В. Сухомлинського О. Смирнова, якщо держава не зверне увагу на це та не вдасться до радикальних заходів, через років 30–40 від багатьох давніх могильників не залишиться і сліду.

Учені наголошують, що кожна могильна споруда – унікальна. Вона зберігає у собі загадки цілих тисячоліть. Під конусоподібним насипом землі приховано складні системи ходів, кам'яних конструкцій, похоронних камер, а у жертovníках – зазвичай зброя, оздоби та предмети побуту воїнів тих часів. Увічнюючи пам'ять покійного, древні скіфи та інші народи, які проживали на території України, сприймали ритуал поховання ще й як данину потойбічності. У добу української козаччини кургани нерідко були сторожовими вежами. Є свідчення, що на місці давніх могильників робилися підзахоронення набагато пізніші. Це теж той пласт культури епохи, який ще довго приваблюватиме науку археологію.

Точно визначити середню грошову вартість якогось із курганів, що нині розорено, можуть лише археологічні дослідження. О. Смирнов, зокрема, вважає, що вона складає не менше мільйона гривень. Цьому питанню присвячено постанову Кабінету міністрів України від 26 вересня 2002 року № 1447 „Про затвердження Методики грошової оцінки пам'яток”, згідно з якою, приміром, курган заввишки один метр оцінюється у півмільйона гривень. Серед курганів, розташованих у Миколаївській області, є такі, що мають висоту у три метри і більше [22].

Районні управління, а саме землевпорядники, вважають себе „царками” на своїй території, кажуть археологи, а керівники райдержадміністрацій їм сліпо потурають. Якби влада на місцях відповідальніше ставилася до передачі наділів у приватні руки, то, перш за все, землевпорядників питали б стосовно згоди представника охоронно-археологічної служби на те, щоб цю землю можна було давати під розпаювання.

Доводиться стикатися майже з абсурдними ситуаціями. Так, коли археологи Науково-дослідного центру охоронно-археологічної служби України у Миколаївській області через суд намагалися повернути 12 курганів при актуванні у Миколаївському районі, землевпорядник, яка давала пояснення, просто заявила, що вона не знала про існування у їх районі курганів та про те, що якісь „пагорбки” цінні для історії, як і про те, що власника сільгоспугіддя, якому передано „землю з курганом”, вона мала б попередити про підписання „Охоронного зобов'язання” на дану територію, як того вимагає закон.

Сьогодні факти розорення курганів розцінюються як свідоме руйнування культурного шару пам'ятки археології і несуть реальну загрозу втрати інформації, що містить особливу духовну цінність, а українське законодавство про землю зобов'язує усіх землевласників, на чийх угіддях є кургани, пам'ятати про юридичну відповідальність за їх розорення чи руйнування технікою. Але крім юридичної є і моральна відповідальність та обов'язки, що стосуються кожного: захищати нашу історико-археологічну спадщину. Моральна прогалина вражає не менше, ніж юридична. А насамперед закривають очі на кургани самі землекористувачі: жоден із тих, хто отримав „землю з курганом”, а „держакт на землю – без кургану”, – сам не звернувся у історико-археологічну службу для підписання „Охоронного зобов'язання”, як того вимагає закон [23].

Інший бік проблеми – недослідженість земель, на яких знаходяться археологічні пам'ятки. Наприклад, на Тернопільщині (фахівці стверджують, що така картина в Україні загалом) лише 10% території обстежено археологами. І це – за період від кінця XIX століття. А отже, не розвідані досі історико-культурні цінності можуть стати своєрідним „доважком” до приватних земельних ділянок.

З метою запобігання подібним ситуаціям, Тернопільська обласна інспекція охорони пам'яток історії та культури розробила програму збереження історико-археологічної спадщини. Почали з інвентаризації: у якому конкретному місці знаходиться той чи інший об'єкт, на території якої сільради. За підсумками 2011-го року було локалізовано 1587 пам'яток, до яких постійно додаються нововиявлені. Зібрану інформацію позначають на карті, яка згодом передається управлінню Державного агентства земельних ресурсів у області.

В Інспекції сподіваються, що це унеможливить потрапляння ділянок із цінними знахідками до приватних рук. Як, скажімо, сталося в селі Кобилля Збаразького району, де „розпаювали” поселення черняхівської культури – пам'ятку національного значення. Хоча, до речі, в сільській раді знали про результати розкопок, які раніше там проводилися. Тому, щоб такі пам'ятки разом із угіддями не пішли на продаж, а залишилися у державній власності, площі, де їх виявлено, мають бути переведені у землі історико-культурного призначення. Надалі інформацію про локалізовані ділянки треба зафіксувати у земельному кадастрі.

Проте вищезгадана програма збереження історичних пам'яток поки що не може розгорнутися на повну силу через відсутність її фінансування. А тим часом держава продовжує втрачати землі, котрі приховують таємниці минулих століть і тисячоліть. Охоронців історико-культурної спадщини також хвилює, що досі не створено дієвих механізмів захисту древніх пам'яток від

„ринкового” наступу. А це, у свою чергу, може активізувати діяльність чорних археологів, які вже відверто влаштовують „скарбопошукові перегони” [24].

Хвилює археологів й ситуація не тільки щодо подальшої долі цінних для історії і культури держави пам’яток, але й місць, на яких знайдено ці артефакти. Так, у будь-якій заможній країні таке місце легко могло б перетворитися на цікавий туристичний об’єкт. А у нас йдуть найпростішим шляхом – знахідки буде передано музеям, а територія, швидше за все, стане вільною від статусу охоронної. Просто ще один археологічний об’єкт не стане археологічною пам’яткою.

Для дилетанта особливої різниці між першим та другим немає. А археологи добре знають, що далеко не кожен об’єкт, а це саме ті місця, де знаходять предмети старовини, може стати пам’яткою й набути захисту. Інколи, звісно, у цьому й потреби немає. Достатньо, що науковці фіксують знахідки, систематизують і досліджують їх. А територія надалі використовується без будь-яких обмежень.

Може, й справді не варто робити трагедії. Україна багата на такі місця. Проте слід згадати, як на Поділлі у післявоєнні роки учені-археологи знайшли сліди поселення, якому не менш як триста тисяч літ. Та тепер від того місця і сліду не залишилося. Води Дністровського водосховища затопили і Луку Врублівецьку з найдавнішим поселенням наших пращурів, і ще десятки сіл Подністров’я. А саме там було зосереджено чи не найбільше археологічних пам’яток.

Прикладів того, як господарська діяльність нищила свідчення тисячоліть, фахівці називають чимало. Свого часу в істориків був шанс знайти реальні свідчення існування літописного Калюсу, куди навідувався князь Данило Романович. Але шанс цей буквально розрили бульдозери, коли на тім місці почалась розробка кар’єру. А скільки таких місць розорано плугом, віддано під будівництво чи знищено кар’єрами? І назад уже нічого не повернеш.

Втім, охоронна справа може похвалитися і зрушеннями. Є перший юридичний прецедент: у селі Корчик Шепетівського району Хмельницької області відчужено цінну археологічну ділянку та повернуто її у державну власність – це можна вважати справжньою перемогою археологів та істориків.

У тому ж селі Корчик на Хмельниччині свого часу було знайдено городище, засноване у X–XII століттях болохівськими князями. Об’єкт занесено в реєстр пам’яток місцевого значення, встановлено охоронний знак, що забороняв господарську діяльність на цій території і передачу її у приватну власність. Та це, як відомо, не завадило сільській владі розпаювати землю, а отже, трьом місцевим жителям замість земельного паю дісталася частина історії

нашої держави. Після відповідного рішення суду це право було скасовано, а землю, на якій розташовано археологічну пам'ятку, повернуто державі.

От тільки прикро, що без землі залишилось троє місцевих пенсіонерів, які ніколи не претендували на те, щоб володіти національним багатством. Тобто вони не з власної волі опинилися заручниками таких ситуацій.

Щоб уникнути цього, відділ охорони пам'яток узявся за детальну паспортизацію та винесення меж археологічних пам'яток (ще вісім років тому прийнято відповідну державну програму). Через рік програма була схвалена облрадою. Тоді з обласного бюджету було виділено 68 тисяч гривень. Тільки завдяки цьому й розпочали роботу, бо з держбюджету на неї не надійшло жодної гривні. Гроші пішли на виготовлення перших десяти проектів меж території зон охорони та режимів використання пам'яток археології місцевого значення. Кожен із них – це справжня наукова робота, де не просто докладно описано пам'ятку, а й визначено, як вона має охоронятися, ким і з якою метою використовуватися. До кожної додано фотоматеріали, плани, карти. А ще – охоронні угоди з власниками та користувачами землі, де визначено відповідальність за збереження пам'ятки. Копії розійшлися по райвідділах культури, землевпорядних організаціях та місцевих органах влади, щоб ті стежили, щоб по пам'ятках не пройшов ківш бульдозера. У 2011 році обласний бюджет знову підтримав археологів, тож вони змогли продовжити роботу із підготовки таких проектів.

А от пам'ятки національного значення опинились у катастрофічному стані через те, що за законом обласний бюджет не може взяти на себе фінансування їхнього обліку та збереження, а про державний і мріяти годі [25].

Фінансування галузі – це окрема болюча тема. У наші часи, на жаль, у археологів не дуже багато можливостей повноцінно займатися наукою, не вистачає фінансування на проведення розкопок, досліджень, на творчі відрядження тощо. Часто українцям їхню історію відкривають іноземці, бо саме завдяки іноземним грантам та програмам вітчизняні археологи мають можливість працювати. Так, дослідження унікальної пам'ятки в селі Гінці, що на Полтавщині, проводяться сьогодні за французькі гроші [26].

Отже, можна означити такі основні проблеми у сфері охорони культурної, зокрема археологічної, спадщини України: недостатній контроль за збереженням пам'яток з боку органів влади, що призводить до численних випадків їх знищення; розпаювання сільськогосподарських земель, на яких знаходиться значна частина пам'яток археології, що потребують термінового дослідження та чіткого визначення меж і режимів використання.

Серед першочергових завдань – удосконалення правової бази охорони культурної спадщини, зокрема у напрямку збільшення відповідальності за

порушення у пам'яткоохоронній справі та посилення фінансової підтримки пам'яткоохоронної справи [1].

В археології є незаперечне правило: під час розкопок об'єкта десята його частина має залишатися недоторканою. Це для нащадків – вони можуть виявитися кращими дослідниками і побачити те, що не вдалося нинішнім ученим. Але так буде лише тоді, коли збережуться самі пам'ятки. Колись настане стабілізація, українці оговтаються і згадають про те, що безоглядно знищували [25, 27].

Список літератури

1. Реалізація державної політики у галузі культури: аналітичний звіт за 2011 р. / Міністерство культури України. – К., 2012. – 80 с.
2. Законодавство України. Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/http://zakon2.rada.gov.ua/laws/main/index>.
3. Указ Президента України від 06.04.2011 № 388/2011 „Про Положення про Міністерство культури України”. Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/388/2011>.
4. Кулиняк М. Держава захистить майнові комплекси музеїв Кулиняк / Михайло Кулиняк // Уряд. кур'єр. – 2012. – 30 серп.
5. Вертіль О. Чорні справи чорних археологів / Олександр Вертіль // Уряд. кур'єр. – 2012. – 19 трав.
6. Семенченко М. Найбільші відкриття самих себе, або Що досі приховує український степ / Марія Семенченко // День. – 2012. – 11–12 трав.
7. Шверненко О. Чорні археологи правоохоронців не бояться / О. Шверненко // Голос України. – 2012. – 13 лип.
8. Вертіль О. Печатка повернулася до Лебедина / О. Вертіль // Уряд. кур'єр. – 2012. – 27 квіт.
9. Хоменко В. Монетний передзвін минувшини / Віктор Хоменко // Сіл. вісті. – 2011. – 22 лип.
10. Хоменко В. Золоте гробокопання / В. Хоменко // Сіл. вісті. – 2012. – 17 січ.
11. Черьомухін Р. Незаконні промисли набули промислових масштабів / Р. Черьомухін // Голос України. – 2012. – 23 берез.
12. Щекун Л. Роботу чорних археологів перетворять на пекло / Людмила Щекун // Уряд. кур'єр. – 2012. – 28 серп.
13. Семена М. Чорних археологів позбавили «знарядь праці» / М. Семена // День. – 2012. – 7 серп.
14. Хоменко В. Грабіжники з аквалангами / В. Хоменко // Сіл. вісті. –

2012. – 10 лип.

15. Касьянова И. Отдал под застройку древний курган / И. Касьянова // Сегодня. – 2011. – 12 апр.

16. Скрипник В. Знищений курган оцінили у чотири мільйони гривень / В. Скрипник // Голос України. – 2012. – 3 жовт.

17. Куш П. Курганами плуги гуляють / П. Куш // Уряд. кур'єр. – 2011. – 25 берез.

18. Сосницький Л. У заповідниках сіють пшеницю і пасуть корів / Л. Сосницький // Голос України. – 2012. – 30 листоп.

19. Івашко О. На місці курганів – рілля / О. Івашко // Уряд. кур'єр. – 2012. – 19 трав.

20. Івашко О. Городів на курганах не буде / О. Івашко // Уряд. кур'єр. – 2012. – 14 березн.

21. Ментель О. Паї з курганами, або Минуле у приватні руки: що скажуть нащадки? / О. Ментель // Голос України. – 2012. – 15 берез.

22. Постанова Кабінету Міністрів України від 26.09.2002 № 1447. Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1447-2002-%D0%BF>.

23. Шпильова В. Як знищимо свідків свого древнього походження, то ким будемо? / Віра Шпильова // Голос України. – 2011. – 11 черв.

24. Михлик З. Земля... плюс трипільська знахідка / З. Михлик // Сіл. вісті. – 2011. – 7 квіт.

25. Козак І. Розпайована археологія / Ірина Козак // Голос України. – 2011. – 1 черв.

26. Журавльов О., Колодяжний В. Може, вони заснували Трою? // Україна молода. – 2012. – 6 груд.

27. Шпильова В. Як знищимо свідків свого древнього походження, то ким будемо? / Віра Шпильова // Голос України. – 2011. – 11 черв.

Матеріал підготувала

Шлепакова Т. Л.,

гол. бібліограф відділу НАУІ

Інформаційного центру

з питань культури та мистецтва

Комп'ютерне опрацювання та редагування ***І. Г. Піленко***

Підписано до друку 31.01.2013. Обл.-вид. арк. 1,25. Б/т. Зам. 15. Безплатно

Ротапринт НПБ України, Київ-1, Грушевського, 1. Тел. 278-85-12